

ДВАДЦЯТЬ РОКІВ РОБОТИ СПІЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

У публікації розповідається про 20-річну роботу спільної Українсько-Німецької археологічної експедиції та основні результати, здобуті її співробітниками. Зокрема, це розкопки царського скіфського кургану Чортомлик та публікація його матеріалів, а також вивчення величезного Більського городища скіфської доби та курганів у його окрузі.

У 2001 р. виповнилося 20 років спільним дослідженням співробітників Українсько-Німецької експедиції. Останні дев'ять польових сезонів вони вивчають величезне Більське городище скіфської доби та одночасові кургани в його окрузі. Воно розташоване близько 60 км північніше м. Полтава, у середній течії р. Ворскла. Остання є не тільки однією з найчистіших нині в екологічному відношенні річок України, а й своєрідною межею поміж двома великими природно-географічними зонами: степовою та лісостеповою.

Слід зазначити, що в давнину та в середньовічні часи ці зони різнилися не тільки за своїми природою, кліматом, а також за особливостями господарства і способу життя того населення, що мешкало на їх територіях протягом багатьох сторіч. Якщо північнопричорноморські степи, що є західною частиною Великого Євразійського поясу степів, здавна були однією з колисок кочових цивілізацій, то лісостепові райони були залюднені головним чином племенами з осілим землеробсько-скотарським господарством.

Зрозуміло, ці два світи не були відокремлені один від одного непроникним заслоном — навіть Велика Китайська стіна не гарантувала безпеку «Піднебесної» від навали північних номадів. Протягом тривалого часу поміж мешканцями степової та лісостепової України виникали досить розвинуті та різноманітні зв'язки — політичні, економічні, культурні, а також династичні. Проте в окремі відносно короткі історичні періоди ця взаємодія набувала особливо тісних форм, що призводило до виникнення у межах степу і лісостепу єдиних та відносно монолітних соціально-політичних утворень. Яскравим прикладом цього є північнопричорноморська Скіфія, де під владою іраномовних номадів об'єдналися різні за походженням та мовою племена та народи Надчорноморщини.

Значення наведеного історичного феномену було настільки величезним, що наслідки цього явища відчувалися ще вельми тривалий час після розпаду Великої Скіфії¹. Досить симпто-

матично, що параметри так званого скіфського квадрата Геродота певною мірою збігаються з межами сучасної України, як це дотепно зазначила І.В. Фабріціус ще 40 років тому².

В уяві багатьох сучасників, не виключаючи й професійних істориків, саме визначення «Скіфія» часто асоціюється з видатними шедеврами давніх ювелірів, які було знайдено у степових курганах скіфських царів та вищої аристократії, зокрема Гаймановій та Товстій Могилах, Солосі, Огузі, Чортомлиці та ін.

Чортомлик набув широкої слави після розкопок І.Є. Забеліна у середині XIX ст. Тоді під величезним, заввишки 20 м, насипом на глибині близько 12 м було відкрито простору могилу, вірніше — цілий підземний комплекс, який складався з п'яти склепів-камер. Незважаючи на те, що вони були пограбовані ще в давнину, тут збереглося понад 7 тис. різноманітних речей, велику кількість яких було виготовлено зі срібла та золота. Серед них — справжня перлина стародавнього ювелірного мистецтва — срібна амфора з рельєфними зображеннями сцен зі скіфського життя (рис. 1). Ця амфора не тільки є зразком високого мистецтва, а й дає яскраве уявлення про характерні деталі повсякденного степового побуту.

Проте після розкопок І.Є. Забеліна залишалася все ще не вивченою значна частина кургану (рис. 2). Тому вже у наші часи спільною Українсько-Німецькою експедицією було здійснено роботи, спрямовані на його остаточне дослідження. У 1981 р. вони проходили під керівництвом Б.М. Мозолєвського, а 1983—1986 рр. експедицію очолювали автори статті (рис. 3).

Незважаючи на те, що під час цих розкопок виявити скарби, подібні до знайдених І.Є. Забеліним, не пощастило (адже досліджувалася периферія кургану), було одержано на рівні сучасної наукової методики численні матеріали щодо архітектури та побудови кургану (рис. 4), особливостей жертвування, виявлено два нові поховання — Північна могила (рис. 5) та поховання виночергія. Усі ці дані разом із результатами розкопок минулого сторіччя були узагальнені авторами цих нотаток спільно із науковцем із Санкт-Петербурга А.Ю. Алексєєвим у великій монографії, видрукованій в Україні й Німеччині³.

На відміну від царських курганів з їхнім коштовним інвентарем, де що менш відомі ши-

рокому колу шанувальників історії численні поселення та городища, що відкриті, головним чином, у північній частині причорноморської Скіфії. Найбільшу кількість подібних пам'яток — багато десятків — зафіксовано в лісостеповому межиріччі Дністра та Дніпра, а також у середній течії лівих приток Дніпра — річок Псел та Ворскла⁴. Уся ця велика територія, що простягнулася із заходу на схід приблизно на 1000 км, була залюднена у відповідний час спорідненими, вірогідно в етнічному відношенні, племенами, котрі Геродот у своїй «Історії» визначає як «скіфи-орачі».

Характерні для цього регіону городища мають вигляд укріплень, що обнесені ровом та земляним валом, підсиленим дерев'яною стіною. Їхня площа становить від 8—10 до (здебільшого) десятків або сотень гектарів. Зазначимо, що навіть у подальшому на цій території довго ще не було такої концентрації пам'яток осідлості, а за своїми розмірами деякі скіфські лісостепові городища не поступалися багатьом стародавнім містам.

Ця теза буде ще переконаливішою, якщо врахувати наявність тут городищ-гігантів, площа яких сягає кількох тисяч гектарів. Це Велике Ходосівське на південь від Києва, дуже погано вивчене Каратувльське поблизу Переяслав-Хмельницького на лівому березі Дніпра та, зрозуміло, Більське городище.

Останнє споруджено на високому правому березі р. Ворскла і отримало свою назву від розташованого у його центрі старовинного козацького села Більськ. Місце для його будівництва було обрано досить вдало — саме тут зустрічалися річкові та суходільні торговельні комунікації, що відігравали важливу роль у ста-

Рис. 1. Срібна амфора з кургану Чортомлик

родивні та середньовічні часи⁵. Не менш доцільно будівники городища використали природний рельєф цієї місцини, що значно збільшило фортифікаційні характеристики величезної (понад 4000 га) укріпленої пам'ятки. Її вали зав-

Рис. 2. Насип Чортомлика на початку його остаточного дослідження

Рис. 3. Огляд знахідок Чортомлицької експедиції. Другий справа — льотчик-космонавт Герой Радянського Союзу Ю.Н.Глазков, у центрі — Р. Ролле, крайній зліва — В.Ю. Мурзін

довжки понад 35 км і заввишки на деяких ділянках до 10 м (рис. 6, 7) утворюють майже правильний трикутник, звернений своєю основою на північ. Зі сходу городище обмежено р. Ворскла з її високими та стрімкими берегами, а із заходу — р. Суха Грунь, що є притокою р. Псел. Приблизно по широтній вісі городища, по двох його боках, знаходяться додаткові фортеці — Східна та Західна, а в північно-східному куті — Куземинська (рис. 8).

Зазначимо також, що важливу роль у розвитку городища, що припадає, головним чином, на VII—IV ст. до н. е., відіграла і наявність тут вельми багатих природних ресурсів — плодючих земель, широких заплавлених лук, вікових дубових лісів, що збереглися до наших днів у вигляді реліктових дібров, які надавали не тільки паливо, а й сировину для випалу необхідного в металургійному виробництві деревного вугілля (згідно з підрахунками, для виробництва 20 кг криці було потрібно 100 кг такого вугілля, для випалу якого, у свою чергу, було потрібно 800 кг деревини твердих порід⁶), чудових за своїми якостями пластичних глин, що й нині використовують майстри визнаного центру українського гончарства в Опішньому, обмежених водних ресурсів та ін.

Про існування величезного городища науковцям було відомо ще у XVIII ст., проте його регулярні дослідження розпочав лише у XX ст. видатний археолог В.О. Городцов. Важливі сторінки в історії вивчення пам'ятки пов'язані з ім'ям професора Харківського університету Б.А. Шрамка, який працює тут кілька десятиріч.

Проте величезні розміри городища, наявність у його околиці одного з найбільших курганних некрополів скіфської доби — все це потребувало зосередити для дослідження цього комплексу унікальних пам'яток зусилля великого колективу фахівців із різних наукових установ. Крім того, слід зважити на те, що, попри досить гарний стан їх археологічного вивчення (планування, домобудівництво та фортифікація, матеріальна культура тощо), все ще залишаються «білими плямами» численні питання, що пов'язані з історичним осмисленням комплексу на тлі загальних процесів, притаманних розвитку скіфського суспільства. Зокрема, однією з таємниць Більського городища, до спорудження якого мало бути залучено дуже значні економічні та людські ресурси, є те, що переважна його частина не має залишків регулярної забудови. Вона добре зафіксована на Західному та Східному укріпленнях (Куземинське майже цілком зруйноване сучасним селом). На території самого Великого Більського городища відомо лише 10 відносно невеликих поселень.

Саме тому після завершення розкопок кургану Чортомлик та нетривалого перерви, що була зумовлена підготовкою великої виставки «Золото Степу» у м. Шлезвіг (ФРН) у 1991 р.⁷, було вирішено зосередити зусилля сильної Українсько-Німецької експедиції на дослідженні Більського городища та скіфських пам'яток, що його оточують. Основними завданнями експедиції було визначено проведення масштабних археологічних розвідок, дослідження маловідомих в археологічному відношенні поселень на території Великого Більська та планові розкопки курганів, які в попередній пе-

Рис. 4. Розкопки кургану Чортомлик. Робочий момент. На передньому плані — залишки кам'яної «крепідію»

ріод досліджували досить епізодично. Стисло наведемо основні результати цих робіт⁸.

Під час багаторічних археологічних розвідок, що проводив В. Херц, пощастило не тільки зібрати численний археологічний матеріал, а й виявити на території Великого Більського городища нове поселення — у містині під назвою «Лісовий Кут» (північніше від Західного укріплення). Тут було знайдено велику кількість залишків залізобробного та бронзолivarного виробництва — шлаки (інколи їх скупчення важили понад 50 кг), напівфабрикати бронзових наконечників стріл, а також деталь ливарної форми для їх виготовлення⁹.

Пізніше на території згаданого поселення було закладено два розкопи. У першому з них виявлено житлово-господарський комплекс V ст. до н. е., що складався з напівземлянки, погребя та господарчих ям. Про насиченість культурного шару свідчить такий факт. Лише за один сезон на площі 127 м² знайдено понад 2100 фрагментів ліпної та близько 400 фрагментів амфорної кераміки.

Два житла у вигляді землянок зафіксовано й у розкопі № 2, одну з яких (V ст. до н. е.) мешканці покинули після пожежі. Крім уламків кераміки на площі близько 100 м² знайдено велику кількість кісток тварин (понад 1000 шт.), переважно великої рогатої худоби та свиней.

Іншим пунктом розкопок на території Великого Більського городища є поселення, розташоване на південь від Західного укріплення, у місцевості «Царина». Його особливістю є наявність тут відносно високих зольників — насичених попелом та культурними залишками штучних пагорбів, що трохи нагадують курганні насипи. Не випадково ще одна назва цієї місцевості — «Царина Могила» (рис. 8).

Співробітники експедиції здійснили дослідження трьох таких зольників, простір поміж якими, як з'ясувалося, не мав культурного шару. Всього було відкрито площу 1680 м². Найбільш цікавими є такі результати.

Під час розкопок зольника № 1 (висота 0,4, діаметр 60 м) з'ясувалося, що нижче його підшви було знято частину ґрунту, унаслідок чого утворився круглий котлован з найбільшою глибиною в центрі. Тут, у материковій глині, була вирізана загадкова фігура у вигляді «сегнерова колеса» розміром близько 8 × 8 м. В її центрі знаходилася трикутна яма (довжина сторін 0,6 м), на якій збереглися сліди інструмента типу мотики або тесла. Вірогідно, цей комплекс мав ритуальний характер, але значення цього ритуалу остаточно ще не розкрито. З інших матеріалів зольника згадаємо також комплекс речей, що пов'язані з косторізною справою — від черепа оленя з відпиляними рогами до напівфабрикату архаїчного (VII—VI ст. до н. е.) рогового псалія з протомою тварини — грифона або барана¹⁰.

Зольник № 2 (висота 0,5, діаметр 50 м) знаходився близько 500 м на схід від зольника № 1. Тут виявлено землянку, знайдено сотні уламків кераміки, зокрема понад 150 фрагментів амфор, фрагменти лутерія та чорнолакових посудин. Утім, найцікавішим виявилось поховання, яке перекривав зольник. Тут у зібганому стані знаходився кістяк померлого, а поруч — ліпний горщик приблизно другої половини VIII ст. до н. е. Отже, це поховання можна пов'язати з початковим періодом історії Більського городища¹¹.

Зольник № 3 (висота 0,5, діаметр 50 м) знаходився південніше зольника № 1. Серед відкритих об'єктів згадаємо землянку, в якій знаходилося ливарне горно діаметром 1,2 м і товстими (0,4 м) глиняними стінками й глиняним подом. Поблизу знайдено велику кількість залізного шлаку та шматки гематитової руди з дуже високим, за визначенням геологів, вмістом заліза. Несподівано землянки відкрито два жертвовники у вигляді глиняних стовпів (діаметр 1 та 0,8 м). На перший було покладено кістки тварин, головним чином черепи коней, а також два людські черепи, обидва без нижньої щелепи, що може свідчити про те, що вони

були покладені сюди після руйнування м'яких тканин. Ще один череп був «вмурований» у другий жертovníк. За визначенням Л.Д. Козак¹², черепи з першого жертovníка належали чоловікові 25—30 років та жінці 18—20 років, третій — жінці 20—25 років. Усі вони різних антропологічних типів — відповідно мезокранного, брахікранного та долихокранного. Жіночі черепи мають явні сліди насильницької смерті. На одному з них є круглий отвір діаметром 20 мм (можливо, від зброї типу клювця?). Удар був такий сильний, що на кістках черепа з'явилася тріщина та розійшлися черепні шви. Смерть іншої жінки настала внаслідок рубаного удару, а зброя на 15 см урізалася в лобну кістку.

Рис. 5. Очистка бронзового казана з Північної могили Чортомлика. Зліва направо: В.Ю.Мурзін і В.Херц

Зазначимо, що подібні невеликі жертovníки добре відомі серед старожитностей Більського городища, проте знахідки людських черепів на них, наскільки ми знаємо, раніше зафіксовані не були¹³. Тому судити про характер ритуалу у зольнику № 3 досить важко. Проте найвірогіднішим є припущення, що це черепи людей, яких було принесено в жертву. Про це, зокрема, свідчать сліди насильницької та жорстокої смерті на жіночих черепах. До того ж, один із цих черепів був «вмурований» у сам жертovníк, що мимоволі змушує згадати про поширений у давнину звичай «будівельних жертв».

Ми вже зазначали раніше, що з Більським городищем пов'язані великі курганні могильники скіфської доби, в яких на початку ХХ ст. (до появи потужних тракторів) налічувалося понад 1000 курганів. Серед таких могильників — Перещепинський, що розташований північно-західніше від Західного укріплення городища та складався з кількох десятків насипів. Нашими попередниками В.О. Гордцовим та Б.А. Шрамком на різних ділянках некрополя Більського городища було досліджено 56 насипів¹⁴. Наша експедиція продовжила ці роботи, зокрема на Перещепинському могильнику. Усього тут відкрито 15 курганів VII—V ст. до н. е. заввишки до 2,8 м¹⁵. Було встановлено, що «шапки» курганів — на це раніше, як не дивно, уваги не звертали — складені зі шматків дерену. Це відповідає традиціям будівництва степових скіфських курганів, де такий звичай зафіксовано неодноразово (наприклад, у кургані Чортомлик).

Рис. 6. Розкопки в урочищі «Царина». На другому плані зліва – вази Західного укріплення

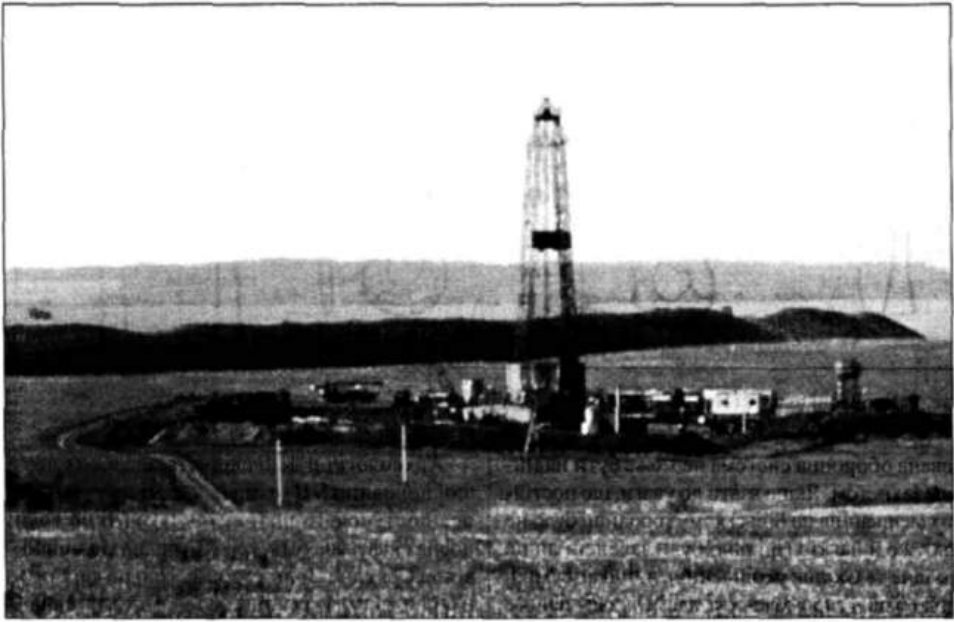

Рис. 7. Вали Більського городища

Основний тип поховальних споруд — ґрунтові ями досить великих розмірів (до $6,25 \times 5$ м), що були перекриті деревом. Інколи деревом обкладали також стінки ями та споруджували дерев'яний поміст на дні.

Кургани були неодноразово пограбовані, проте у могилах знайдено досить виразний матеріал — ліпний та античний посуд, наконечники стріл, мечі, золоті обкладинки дерев'яних чаш та ін. Характерною рисою могильника є численні знахідки спорядження верхового коня (рис. 9) — до 6 комплектів в одному похованні, а також велика насиченість могильника деталями обладунку. Вони знайдені у 5 похованнях (в інших 56 розкопаних раніше курганах такі речі виявлено в 6 похованнях), до того ж у великій кількості та різноманітних типів — 5 панцирів, 3 бойові пояси, 1 шолом, 3 щити з лускатим покриттям¹⁶. Це свідчить, що Перешепинський могильник був досить компактним некрополем знатних вершників-дружинників.

Ще два кургани було розкопано безпосередньо на території городища. Вони датуються IV ст. до н. е., в одному з них виявлено типову для степових курганів яму з підбоєм¹⁷. Спорудження цих курганів усередині валів Більського городища може певною мірою свідчити, що в згаданий час життя на городищі поступово згасало.

На завершення цього стислого огляду розглянемо деякі моменти історії городища та їх тлумачення нами.

Вірогідно, весь комплекс фортифікаційних споруд (за винятком Куземинського укріплення) було побудовано в досить короткий термін (у межах VII або початку VI ст. до н. е.). Зро-

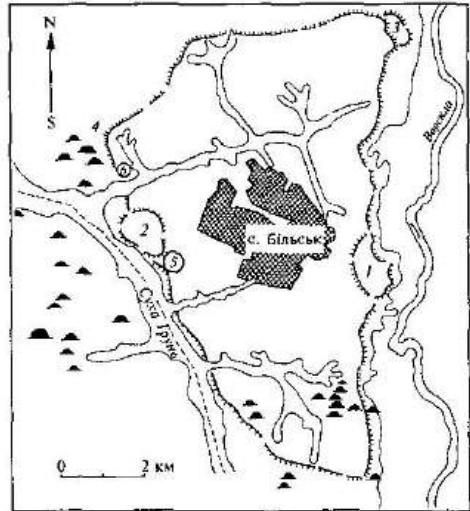

Рис. 8. План Більського городища: 1, 2, 3 — Східне, Західне та Куземинське укріплення; 4 — Перешепинський могильник; 5 — поселення в урочищі «Царина»; 6 — поселення в урочищі «Лісовий кут»

зуміло, ми маємо на увазі первісні укріплення — пізніше вали неодноразово досипали, оновлювали дерев'яні стіни тощо.

Досить поширеним є погляд, згідно з яким укріплення Більського городища були побудовані його мешканцями та мешканцями найближчої округи для захисту від кочової загрози.

Утім слід зважати на те, що фортифікаційні споруди городища, ймовірно, було споруджено в досить стислі терміни, в іншому разі ця робота втрачає будь-який сенс — адже недобу-

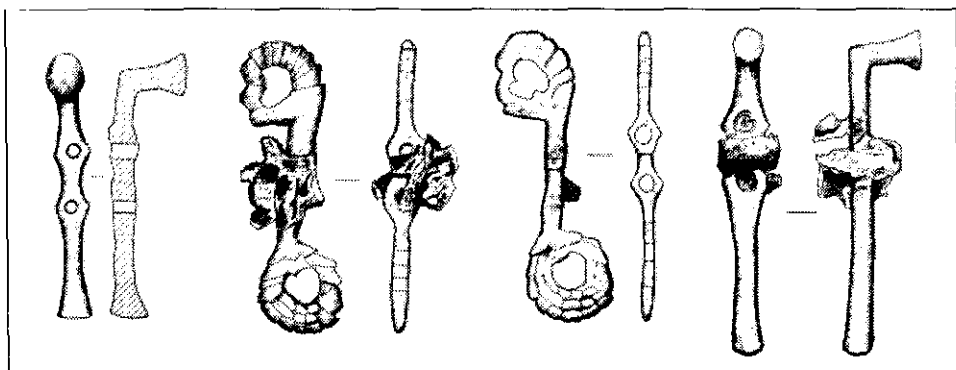

Рис. 9. Бронзові псалії з Перещепинського могильника

дована оборонна система не може бути надійним захистом. Якщо взяти до уваги, що постійних мешканців на Більському городищі було не так уже й багато (щільно були заселені лише Західне та Східне укріплення), виникає сумнів щодо їхньої спроможності, навіть із залученням мешканців найближчої околиці, виконати таку величезну роботу. Для порівняння згадаємо, що, за підрахунками М.П. Кучери¹⁸, для будівництва 1 км Змійових валів давньоруського часу (щоправда, дещо інших за своєю конструкцією, ніж вали Більського городища) було потрібно близько 14,5 тис. людино-днів. Відповідно, у будівництві Більського городища мали брати участь тисячі, якщо не десятки тисяч людей. До того ж, риття ровів за відсутності залізних лопат та спорудження валів відбувалися, вірогідно, лише в теплі пори року (потрібні лісоматеріали могли заготовлювати й узимку). Отже, у період активних сільськогосподарських робіт від них відволікалася велика маса працездатного населення, передусім дорослих чоловіків. Відповідно, вони, а також їхні родини мали бути забезпечені хоча б частиною необхідних продуктів харчування. Із цього випливає, що кількість як прямих, так і непрямих учасників грандіозного будівництва була набагато більшою, ніж можна уявити з простого підрахунку потрібної для спорудження укріплень робочої сили. Не буде перебільшенням припустити, що до «будівництва сторіччя» було залучено, тим чи іншим чином, практично все населення Дніпровського Лісостепового лівобережжя.

Безумовно, така масштабна акція з мобілізації людських ресурсів, організації їхньої раціональної роботи, а також перерозподілу сільськогосподарської продукції (можливо, в якійсь формі данницьких відносин) була можливою лише за умови наявності міцної політичної влади. Як ми вважаємо, єдиним носієм такої влади у вищезгадані часи могла бути лише скіфська орда або якийсь її західний підрозділ («крило»)¹⁹, дарма що в VII — на початку VI ст. до н. е. центр скіфського об'єднання знаходився у рівнинних районах Північного Кавказу.

Археологічні дані свідчать, що вже з першої половини VII ст. до н. е. розпочався процес поступового проникнення значних груп носіїв скіфської культури у Середнє Подніпров'я та Середнє Подністрів'я. Про це свідчить наявність тут курганів степового типу, найвідомішими з яких є могили у басейні р. Сула (можливо, саме через східні райони українського Лісостепу відбувалося просування численних підрозділів скіфської орди з Північного Кавказу до Причорномор'я²⁰), а також Мельгуновський, Переп'ятиха, Реп'яховата Могила на правобережжі Дніпра тощо.

Необґрунтовані вигадки про неможливість перебування номадів у Лісостепу²¹ переконливо спростовані історичними даними пізніших часів²². Зокрема, саме в різних районах українського Лісостепу (навіть поблизу сучасного м. Чернігів) мешкали, як відомо, чорні клобуки, торки, берендеї та інші кочові племена, що знаходилися на службі київських князів. Дещо раніше авари, які підкорили слов'янське плем'я дулібів, відкочували в їхні землі на зимовий період, де користувалися врожаєм, вирощеним підвладним населенням, та запасеним фуражем, послугами ремісників тощо.

Щось подібне, як ми вже зазначали раніше, відбувалося також на Більському городищі. Продуктивне сільськогосподарське виробництво, різноманітні за профілем численні майстерні мали компенсувати кочовикам віковичну нестачу у продуктах землеробства та ремесла. Вірогідно, зайняте у цих сферах виробництва підвладне скіфам населення, яке мало у своїй основі місцеві етнічні корені, було зосереджено у двох захищених валами посадах — Західному та Східному. Вільна від забудови територія Великого Більського городища була тимчасовим пристановищем для власне номадів, із приходом котрих тут виникало кочове «місто» з численних юрт та кибиток. Безумовно, усередині Більських валів мешкали лише кочова верхівка та її найближче оточення, а також особиста дружина скіфського володаря та його прислужники. Переважна маса кочовиків, можливо, вела звичний образ

життя та випасала худобу на заплавлених луках і рівнинних ділянках поблизу городища. По суті, це була одна з форм зовнішньої експлуатації, відома як «годування» або «полюддя». Сенс полюддя, до речі, не тільки полягав в отриманні економічної вигоди, а також мав політичне значення, спрямоване на забезпечення та підтримку відносин панування й залежності. Тому Більське городище, як і деякі інші городища Лісостепу, з нашого погляду, будували не для захисту від степовиків, а навпаки — як важливі пункти політичного та економічного тиску кочовиків на підлегле лісостепове населення. Після пересування у Північне Причорномор'я близько середини VI ст. до н. е. основного ядра скіфських племен, що призвело до остаточного формування причорноморської Скіфії, така роль зазначених городищ мала ще більше посилитися. Про це може свідчити, приміром, подальше вдосконалення укріплень Більського городища та виникнення тут дружинних могильників.

Отже, з нашого погляду, наявність у південних районах лісостепу городищ-гігантів, насамперед Більського, іще раз підтверджує тезу про існування у скіфські часи у межах степу та лісостепу досить міцного та цілісного соціально-політичного утворення, яке цілком справедливо можна визначити як «Велика Скіфія».

Безумовно, вищевикладені міркування ми вважаємо найвірогіднішою, проте все ж таки гіпотезою. Сподіваємося, що подальші дослідження допоможуть точніше відповісти на розглянуті питання.

Наша спільна Українсько-Німецька експедиція в майбутньому продовжить дослідження поселень на території Великого Більського городища та курганів у його околицях з більш широким залученням фахівців суміжних наукових дисциплін. Певний досвід щодо цього ми набули вже під час підготовки до друку матеріалів кургану Чортюк. Окремі кроки у зазначеному напрямі зроблено вже й під час досліджень Більська. Крім згадуваних вище антропологічних студій Л.Д. Козак ми маємо в доробку й інші цікаві матеріали. Так, в одному з курганів Перещепинського могильника було виявлено кістка теляти, на місці шлунка якого знайдено великий жмут трави. Палеоботанічне її опрацювання допомогло не тільки уточнити склад рослинності поблизу городища за скіфської доби, а й визначити час спорудження кургану: червень—липень²³. Цікавими є також досліді щодо радіовуглецевого датування деяких відкритих експедицією археологічних комплексів²⁴. Проте для цілісного вивчення такої видатної пам'ятки, як Більське городище, коло фахівців із природничих дисциплін має бути значно поширено — передовсім тут мають працювати палеозоологи та ґрунтознавці. Нагальною потребою є також організація фото- та відеозйомки вільних від сучасної

забудови та лісу ділянок городища, що, безумовно, допоможе в нашій подальшій роботі та осмислюванні одержаних матеріалів.

¹ Останнім часом Н.О. Гаврилюк (*Гаврилюк Н.А.* Скіфія «Великая» или «просто Скифия»? // Скіфи Северного Причерноморья в VII—IV вв. до н. э.: Тез. докл. междунар. конф., посвященной 100-летию со дня рождения Б.Н. Гракова. — М., 1999; *Гаврилюк Н.А.* «Великая Скифия» как показатель состояния терминосистемы скифологии // РА. — 2001. — № 2) намагається спростувати правомірність застосування зазначеного терміна. Проте це досить невдячна справа, оскільки проблема ця надумана. Адже більшості скіфознавців добре зрозуміло, що така назва є умовною і має на меті визначення Скіфії за часів її найвищого розвитку та відрізняє останню від скіфського утворення на Північному Кавказі і так званих Малих Скіфій.

² *Фабріціус І.В.* До питання про топографізіцію племен Скіфії // Археологія. — 1951. — Т. 5. — С. 51, 52 і далі.

³ *Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р.* Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — Киев, 1999; *Rolle R., Murzin V.Ju., Alekseev A.Ju.* Königskurgan Chertomlik. Ein scythischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts. — Teilbände I, II und III. — Mainz, 1998.

⁴ *Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. — Киев, 1983; *Ковпащенко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — Киев, 1989; *Ковпащенко Г.Т.* Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967; *Гавриш П.Я.* Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (на матеріалах Прип'ялля). — Полтава, 2000.

⁵ *Щрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев, 1987. — С. 19—24.

⁶ *Колчин Б.А.* Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. — 1955. — № 32. — С. 40; *Бидзиль В.И., Вознесенская Г.А., Недопко Д.П., Паньков С.В.* История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э. — III в. н. э.). — Киев, 1983. — С. 56—59.

⁷ *Золото Степу.* Археологія України. Каталог виставки / Авторі-упорядники П.П. Толочко, В.Ю. Мурзин у співпраці з Р. Ролле, М. Мюллер-Віллі та К. Штіцелем. — Шлезвіг, 1991.

⁸ *Звіти* про розкопки останніх років досить оперативно друкують, вони доступні широкому колу фахівців. Див.: *Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Черненко Е.В.* Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 г. — Киев, 1997; *Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозер В.П.* Исследования Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. — Киев, 1998; *Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозер В.П.* Исследования Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. — Киев, 1999; *Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозер В.П.* Исследования Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. — Киев, 2000; *Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозер В.П.* Исследования Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г. — Киев, 2001.

⁹ *Мурзин В.Ю. и др.* Исследования ... в 1996 г. — Рис. 11, 8.

¹⁰ Мурзин В.Ю. и др. Исследования ... в 1997 г. — Рис. 26—37.

¹¹ Мурзин В.Ю. и др. Исследования ... в 1998 г. — С. 5—6.

¹² Козак Л.Д. Некоторые результаты антропологического исследования костных остатков из раскопок Украинско-Немецкой археологической экспедиции (1998—2000 гг.) // Мурзин В.Ю. и др. Исследования... в 2000 г. — Киев, 2001.

¹³ Шрамко Б.А. Указ. соч. — С. 127—128.

¹⁴ Там же. — С. 174—178.

¹⁵ Мурзин В.Ю., Ролле Р., Білозор В.П. Про подальші дослідження Перещепинського могильника // Археологія. — 1996. — № 4; Махорних С., Мурзин В., Ролле Р. Скіфські кургани поблизу Більська (Перещепинський могильник) // Збірник праць і матеріалів на пошану Л.І. Крушельницької. — Львів, 1998; Murzin V., Rolle R. Pereschepino Barrow Cemetery // Pratiques funeraires dans l'Europe des XIII—IV s. av. J.-C. — Tulcea, 2000.

¹⁶ Черненко Е.В. Защитный доспех из курганов Перещепинского могильника // Мурзин В.Ю. и др. Исследования ... в 1998 г. — С. 46—59.

¹⁷ Мурзин В.Ю., Ролле Р., Скорий С.А. Дослідження курганів на території Більського городища // Полтав. археол. збірник. — 1995. — Вип. 3.

¹⁸ Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. — Киев, 1987. — С. 194.

¹⁹ Мурзин В.Ю., Ролле Р. Скіфські міста у Лісостепу (до постановки питання) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996; Мурзин В.Ю., Ролле Р. Большие городища лесостепной Скифии // История Руси-Украины (историко-археол. збірник). — К., 1998.

²⁰ Мурзин В.Ю. Происхождение скифов. Основные этапы формирования скифского этноса. — Киев, 1990. — С. 64.

²¹ Див., наприклад: Гаврилюк Н.А. Скотоводство Степной Скифии. — Киев, 1995. — С. 71.

²² Стислу розповідь про їхню історію див.: Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — Киев, 1999.

²³ Безусько Т.В., Тихоненко Ю.Я. Реконструкція флори та рослинності за матеріалами розкопок скіфського могильника (урочище Перещепине, Полтавська область) // Укр. бот. журн. — 1999. — Т. 56.

²⁴ Ковалюх Н.Н., Скрипкин В.В. Особенности абсолютного радиоуглеродного датирования отдельных комплексов Бельского городища // Мурзин В.Ю. Исследования ... в 2000 г. — С. 53—60.

В.Ю. МУРЗИН, Р. РОЛЛЕ

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЧИТАННЯ ПАМ'ЯТІ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО (1924—2001)»

5—6 грудня 2001 р. у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА) відбулася наукова конференція «Читання пам'яті Михайла Брайчевського (1924—2001)», організована зусиллями НаУКМА та Осередку Українського історичного товариства ім. М. Грушевського в НаУКМА. Проведення читань саме в цей час було тим більш знаковим, оскільки відбувалося в поминальні дні зо дня смерті визначного вченого. У рамках конференції було відправлено панахиду по М.Ю. Брайчевському в Благовіщенській церкві, а в Конгрегаційній залі Києво-Могилянської академії відкрилася виставка наукових праць М.Ю. Брайчевського та фотовиставка робіт Ю. Кухарчука «М. Брайчевський. Останні роки життя», а також виставка художніх творів Н. Хмелюк, присвячена пам'яті М. Брайчевського.

Михайло Юліанович Брайчевський, визначний український археолог, залишив науці величезний спадок. Проблематика його наукових праць торкається багатьох сторін політичного, соціально-економічного й культурного життя слов'янських племен, проблем походження та формуван-

ня східнослов'янських народів, слов'янської державності та ін. Всесвітньовідомими є його дослідження в галузі середньовічної археології й археології українського козацтва зокрема. Громадянська позиція, громадсько-політична і пам'яткоохоронна діяльність М. Брайчевського, усе те, що колись вважали дисидентством, дають змогу назвати його великим громадянином, великим киянином і великим українцем. У роки незалежності М. Брайчевський приділяв увагу роботі в галузі освіти. Вийшли створені ним підручники, орієнтовані не на формальний шаблон, а на студентську аудиторію. М.Ю. Брайчевський отримав звання почесного професора НаУКМА, був членом дорадчої ради університету.

Багатогранну діяльність визначного вченого було відображено у доповідях, що пролунали на конференції.

5 грудня 2001 р. відкриваючи пленарне засідання «М.Ю. Брайчевський — учений, громадянин, особистість», що проходило у Конгрегаційній залі НаУКМА, д-р істор. наук проф. Ю.А. Мицик запропонував ушанувати пам'ять М. Брайчевського хвилиною мовчання.